

Meer dan ‘Zwetschkenbaronen’ en ‘Schadler’

Het adelsbeleid van keizer Franz Joseph I in Oostenrijk en Hongarije (1848-1916)

A.P.R. Jacobovits de Szeged

Dit artikel wil inzicht verschaffen in het adelsbeleid van Franz Joseph I, keizer van Oostenrijk en apostolische¹ koning van Hongarije in de jaren 1848-1916. Daartoe wordt allereerst nagegaan wat de situatie op dit gebied was ten tijde van zijn aantreden: op welke grondslag werden toen adeldom en adellijke titels verleend? Hierna volgt een beschrijving van de wijzigingen in dit beleid gedurende Franz Josephs regeerperiode. *En passant* komt daarbij de vraag aan de orde of bepaalde bevolkingsgroepen of belijders van bepaalde godsdiensten bevoordeeld dan wel benadeeld werden. Ten slotte wordt een poging gedaan te beoordelen in welke mate de doeleinden van Franz Josephs beleid zijn bereikt.

De situatie in 1848

Het was een groot rijk waarover Franz Joseph op 2 december 1848 begon te regeren. Het omvatte het huidige Oostenrijk, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Kroatië, grote delen van Polen, Oekraïne, Roemenië en Italië. Gedurende zijn regeerperiode veranderde dit gebied drie maal van omvang. In 1859 ging, als gevolg van de oorlog tegen Frankrijk en Sardinië, Lombardije met zijn hoofdstad Milaan verloren. In 1866 raakte het keizerrijk Venetië aan Italië kwijt. Daartegenover stond dat Oostenrijk in 1878 de Turkse provincies Bosnië en Herzegovina bezette, welke in 1908 formeel werden geannexeerd. In 1867 werd het rijk gedeeld in twee soevereine helften: een met Wenen en een met Boedapest als centrum. Er waren gemeenschappelijke instellingen, maar er was formeel niet één hoofdstad, ook al werd Wenen als zodanig beschouwd. De adel in dit gebied bestond uit vijf rangen, met uitzondering van Hongarije waar de adel slechts vier rangen kende. Naast de ‘gewone’ adel (aangeduid met ‘von’ of ‘Edler von’) waren er ridders, baronnen, graven en vorsten. De ridderstand bestond niet in

¹ De titel ‘apostolisch’ werd in 1758 door paus Clemens XIII aan Maria Theresia en haar opvolgers verleend.

Portret van keizer Franz Joseph I door F.X. Winterhalter, 1865 (doek, Slot Schönbrunn, Wenen)

Maria Theresia als koningin van Hongarije. Schilderij door Martin van Meytens, ca. 1743/1745. Rechts van haar op een credens-tafel ligt de Hongaarse koningskroon van de heilige Stephanus (doek, Slot Schönbrunn, Wenen)

Hongarije. Bij de vorstelijke families had alleen het hoofd van de familie de titel vorst, de andere familieleden waren prins of prinses en in enkele families graaf of gravin.

De privileges van de adel, zoals vrijheid van belasting, immuniteit voor de rechtspraak, enzovoorts, waren in het voorjaar van 1848 afgeschaft. Het landsbestuur bleef echter grotendeels in handen van de adel. Afgezien daarvan bracht adeldom maatschappelijk aanzien met zich mee en was derhalve een begeerde status.

Officieel werden de baronale, grafelijke en vorstelijke families als hoge adel aangeduid. Daaronder bestond de zogenaamde lage adel. In de periode 1848-1918 werden echter zoveel baronnen gecreëerd, dat deze door de hoge adel niet meer tot de *erste Gesellschaft* werden gerekend.

Men kan zich echter goed voorstellen dat hier een verschil werd gemaakt tussen oude en pas geadelde baronale families en dat de eerste categorie geacht werd tot de top-laag te blijven behoren. Vernieuwing van deze top zelf bleef echter grotendeels uit. Slechts indien een nieuwe titel gepaard ging met grote rijkdom, werd de desbetreffende persoon soms in de *erste Gesellschaft* geaccepteerd en vonden echtelijke verbintenissen plaats 'pour dorer le blason'. Voor dit laatste doel was echter een baronnen- of zelfs adellijke titel geen absolute noodzaak.

In de landen die door de Habsburgers werden geregeerd, bestonden van oudsher adellijke families. Toen in 1804 het Oostenrijkse keizerrijk werd uitgeroepen, werd de adel uit de samenstellende landen in de Oostenrijkse adelshiërarchie opgenomen. In 1848 bestond er derhalve slechts één, Oostenrijkse, adel.² Die adel was echter per regio verschillend samengesteld.

Oostenrijk en Bohemen telden relatief veel vorstelijke en grafelijke families, die dan ook tot de hoge adel behoorden.

In Galicië, dat tot Polen had behoord, was er de *szlachta*, de Poolse landadel. Deze zat anders in elkaar dan de adel elders. Jean Navaux noemt een aantal karakteristieken van deze adel op. Hij was in 'clans' verdeeld; de geslachten die tot een 'clan' behoorden, voerden hetzelfde wapen, ook al waren de familienamen verschillend. De *szlachta* kende geen rangen. De leden waren gelijk onder de koning, ook al hadden sommige families van de Habsburgers of van andere buitenlandse vorsten uiteenlopende titels gekregen. De *szlachta* had niet alleen politieke en sociale, maar ook economische privileges – het recht tot handel drijven in bepaalde goederen bijvoorbeeld – en de adel ging zowel langs mannelijke als vrouwelijke lijn over.³

In Hongarije waren de edelen eveneens gelijk onder de koning. Pas toen de Habsburgers er gingen regeren, werden westelijke titels als vorst, graaf en baron ingevoerd. Dat begon na de Slag bij Mohacs (1526) en werd intensiever na de aftocht der Turken in 1687.

Kroatië, sinds het begin der twaalfde eeuw met Hongarije in een personele unie verbonden, telde hoogadelijke families en tevens een op zijn goederen levende landadel en zelfs hele stammen die zich op grond van oude oorkonden van adel achtten. Die laatste, bijvoorbeeld in het ten zuidoosten van Zagreb gelegen Turopolje, waren meest landbouwers en fruitteilers, die in de volksmond als *Zwetschkenbaronen* werden aangeduid.⁴

Ook in de Italiaanse provincies bestond adel; soms stadsadel, zoals in Venetië.

Naast deze vaak oude adel trof Franz Joseph bij zijn aantreden ook zogeheten jonge adel aan, dat wil zeggen adel die vanaf de tijd van Maria Theresia, dus de veertiger jaren van de achttiende eeuw, was gecreëerd. Daarnaast bestond een aantal regels volgens welke adeldom door zijn onmiddellijke voorgangers was verleend.

Het was Maria Theresia, die naar haar aantreden in 1740 geleidelijk aan overging tot een verjonging van de aristocratie. Zij stelde de zogenaamde *Dienstadel* in. In 1757 decreteerde zij dat een officier die dertig jaar had gediend, voor verheffing in de adelstand in aanmerking kwam. Men moest daarvoor een aanvraag indienen. Als die werd ingewilligd, vond verheffing plaats. Dat bracht met zich mee dat men 'von' voor zijn naam mocht voegen of, als men iets meer betaalde, 'Edler von'. Bovendien bracht adeldom in die tijd nog bepaalde privileges met zich mee. In 1798 werd de mogelijkheid ingeperkt: dertig jaar dienen was onvoldoende. Men moest ook daadwerkelijk bij

² M. Göbl, *Österreichische Kanzleieraldik und Wappensymbolik des 19. Jahrhunderts am Beispiel von Wappenverleihungen an Militärpersonen* (Wenen 1986) 13.

³ J. Navaux, 'La noblesse en Galicie dite autonome, 1861-1918', *Etudes danubiennes*, VIII (1991) 135.

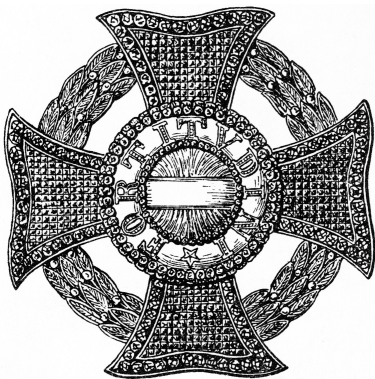
⁴ Z. Konstantinovic, 'Südslavischer Militäradel. Geschichtlicher Rückblick und literarische Reflexion', *Etudes danubiennes*, VIII (1991) 160.

gevechten betrokken zijn geweest. Het deelnemen aan een veldtocht was daarvoor niet genoeg. Een militaire arts bijvoorbeeld kwam dus niet voor adeldom in aanmerking. De levenswandel van de officier was wel relevant: men mocht geen 'schlechter Wirt, Schuldenmacher oder dem Spiel ergeben sein'.⁵ Deze *Dienstadel* werd langzamerhand uitgebreid tot hogere rijksambtenaren.

Maria Theresia's zoon Joseph II versterkte de tendens naar vernieuwing van de adel door meer in het algemeen talent en prestatie met adeldom te belonen. In zijn tijd kwamen ook protestanten voor adeldom in aanmerking, hetgeen onder Maria Theresia nog een anathema was. Joseph II voerde ook de regel in dat een officier die al van adel was en voldeed aan het criterium van dertig jaar dienst 'mit dem Degen in der Faust', een verzoek kon indienen om tot Freiherr te worden verheven.

Afgezien van deze serie regels die Franz Joseph bij zijn aantreden aantrof, was verlening van adeldom verbonden aan bepaalde decoraties. In de eerste plaats aan de militaire Maria Theresiaorde. Dat was de hoogste militaire onderscheiding in het door de Habsburgers geregeerde gebied, ingesteld door Maria Theresia op 18 juni 1757.⁶ Men verkreeg deze orde op grond van een 'auf eigene Initiative unternommene, erfolgreiche und einen Feldzug wesentlich beeinflussende Waffentat, die ohne Tadel unterlassen hätte werden können'.⁷

Het is interessant een ogenblik bij deze criteria stil staan en deze te vergelijken met de vereisten van 'moed, beleid en trouw in den strijd' van onze Militaire Willemsorde. Moed en trouw waren in beide gevallen vereist of werden, voor zover het trouw betrof, in elk geval verondersteld. Maar in de Oostenrijkse criteria komt 'beleid' niet voor. Het weloverwogen, planmatig handelen als voorwaarde voor een Willemsorde steekt af tegen de beloning voor succesvolle (dol)driestheid. Een Militaire Willemsorde kan men verwerven als men opdracht krijgt tot het verrichten van een handeling mits men die opdracht met 'moed, beleid en trouw' uitvoert. In Oostenrijk kreeg men dan geen Maria Theresiaorde. De handeling moest immers op eigen initiatief zijn volbracht, dus mogelijk ook tegen een andersluidend bevel in, maar hij moest dan wel

Grootkruis van de militaire Maria Theresia Orde, gesticht op 13 mei 1757. Op het ordeskruis een rood medaillon met een witte balk, omgeven door de spreuk 'Fortitudini' (wegens dapperheid) (uit: M. Gritzner, *Handbuch der Ritter- und Verdienstorden*, Leipzig 1893)

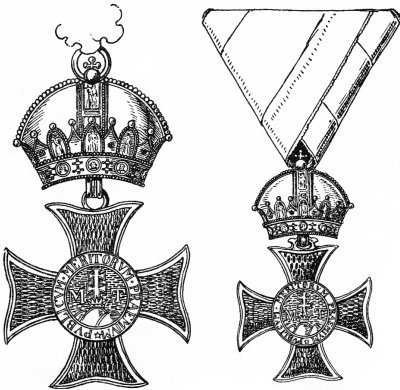
⁵ M. Göbl, *Österreichische Kanzleiheraldik und Wappensymbolik des 19. Jahrhunderts am Beispiel von Wappenverleihungen an Militärpersonen* (Wenen, 1986) 9.

⁶ Voor rangorde en datum van instelling der diverse ridderordes, zie *Almanach de Gotha* (1888) 383-384.

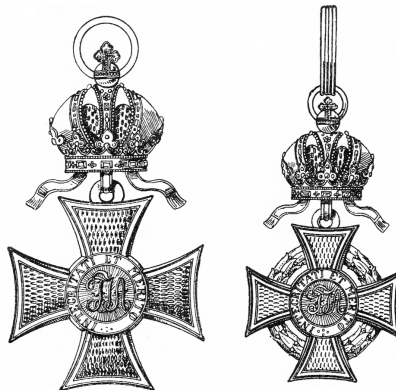
⁷ Göbl, *Österreichische Kanzleiheraldik*, 13.

succes hebben en een wezenlijke uitwerking hebben op het verloop van de veldtocht. Een uiting van een ander zicht op succesvol oorlogvoeren?

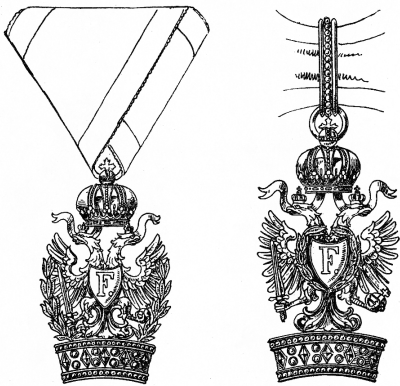
Elke met de militaire Maria Theresiaorde gedecoreerde werd *eo ipso* persoonlijk, dus niet erfelijk, 'Ritter von'. Wel kon hij een verzoek indienen om in de erfelijke baronnenstand te worden opgenomen, hetgeen placht te worden gehonoreerd. Was betrokkene reeds baron (of het gelijkwaardige Freiherr), dan kon hij niettemin geen graaf worden. Hij verkreeg dan een andere keizerlijke gunst.

Groot- en kleinkruis van de St.-Stephansorde
(uit: M. Gritzner, *Handbuch der Ritter- und Verdienstorden*, Leipzig 1893)

Groot- en kleinkruis van de St.-Stephansorde
(uit: M. Gritzner, *Handbuch der Ritter- und Verdienstorden*, Leipzig 1893)

Orde van de IJzeren Kroon van de derde en tweede klasse, beide met 'Kriegsauzeichnung'
(uit: M. Gritzner, *Handbuch der Ritter- und Verdienstorden*, Leipzig 1893)

Adelsdiploma, uitgevaardigd door keizer Franz Joseph als koning van Hongarije
(particuliere collectie)

Als civiele pendant van de Maria Theresiaorde was op 5 mei 1764 de St.-Stephansorde ingesteld. Afgezien van het civiele karakter van deze orde waren er nog een paar verschillen met de Maria Theresiaorde: men kon de St.-Stephansorde uitsluitend krijgen als men al van adel was. Voor het grootkruis ervan kwam men bovendien alleen in aanmerking als men vier adellijke voorouders wist aan te tonen. Bij verkrijging ervan kon men een hogere adellijke titel aanvragen: Freiherr of (als men Freiherr was) graaf. Op 8 januari 1808 had keizer Franz I ter herinnering aan zijn vader de Leopoldsorde gesticht. Werd men benoemd tot ridder in die orde, dan kon men verzoeken in de ridderstand te worden opgenomen; werd men tot commandeur in die orde benoemd, dan was opname in de Freiherrenstand mogelijk. Als men de orde gekregen had, was een formeel verzoek voldoende. Automatisch volgde dan verheffing tot ridder of Freiherr. De laatste orde die adeldom met zich meebracht, was die der IJzeren Kroon, ingesteld door keizer Franz I in 1816 als opvolger van de door Napoleon als koning van Italië in 1805 ingestelde *Ordine della Corona di Ferro*. Ook hier kon men, al naar gelang de klasse waarin men was benoemd, tot ridder of Freiherr worden verheven. Afgezien van bovenstaande wijzen van verheffing in de adelstand waren voor 1848 in bijzondere gevallen lieden die zich op economisch gebied verdienstelijk hadden gemaakt, erfelijk edelman gemaakt.

Franz Josephs adelspolitiek

In Franz Josephs regeringsperiode vond een aantal beleidswijzingen plaats. De meest ingrijpende was die van 1884. Toen werd de mogelijkheid om op grond van een verkregen ridderorde adeldom te verwerven, opgeheven – echter met uitzondering van de militaire Maria Theresiaorde. De Kroon vond dat deze koppeling teveel adelsgunsten met zich meebracht. Ter toelichting: in de periode 1848-1884 vonden 2461 adelsverheffingen of -bevorderingen plaats op grond van de vier ridderordes en 1360 buiten deze ordes om.⁸

Dit besluit miste zijn gevolgen niet. Beliep het aantal nieuwe edelen in de Oostenrijkse helft van het rijk in de rang van ridder en Freiherr per jaar in de jaren 1879 tot en met 1883 tussen 110 (1881) en 155 (1879), in de daaropvolgende jaren schommelde dit aantal tussen 23 (1905) en 78 (1889). Dat was de situatie tot 1916. Alleen in 1908 vonden 105 verheffingen in de adel plaats. Maar dat was ter gelegenheid van het zestigjarig ambtsjubileum van het staatshoofd. Vanaf 1916 gingen de remmen los. Onder keizer Karl werden in 1916 211, in 1917 288 en in 1918 nog eens 280 Oostenrijkse burgers in de adel verheven. Toen sprak men, met een woordspeling op 'zeeadelaar', van *Sehadler*. Een keer door de keizer gezien en men werd van adel.

Het aantal nieuwe edelen onder de rang van ridder nam overigens na 1884 niet af. Het bleven er steeds tussen zo'n veertig en zestig per jaar. Onverwacht is dit overigens niet, daar men op grond van de voornoemde ridderordes immers tenminste de rang van ridder verwierf.

⁸ Göbl, *Österreichische Kanzleieraldik*, 15.

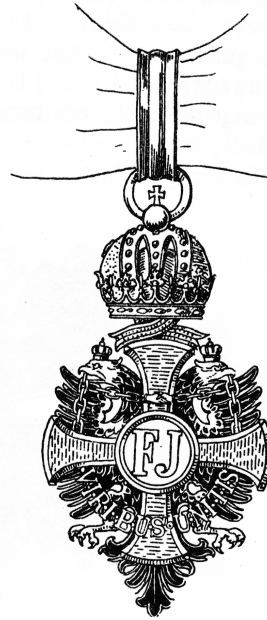
Portret van de laatste keizer van Oostenrijk, Karl, geschilderd in 1917 door Wilhelm Viktor Krausz. De keizer, gekleed in het uniform van veldmaarschalk, draagt prominent het grootkruis van de Maria Theresia orde en daar onder het IJzeren Kruis (*doek, Kunsthistorisches Museum, Wenen*)

Wat de Maria Theresiaorde betreft: op 2 december 1848 hadden 854 adelsverheffingen op grond van die orde plaatsgevonden.⁹ Op het moment van de *Ausgleich* met Hongarije in 1867 waren dat er 940 en op 21 november 1916, de dag van het overlijden van Franz Joseph, 1034. In Franz Josephs tijd werd deze gunst derhalve 180 keer verleend. (Aan het einde der monarchie waren het er 1069.) Het aantal verhef-

⁹ Voor deze aantallen, zie H. Jäger-Sunstenau, 'Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701-1918, Adelsfamilien der ehemaligen Österreichisch-Ungarischen Monarchie', *Österreichisches Familienarchiv* (3 dln.; Neustadt an der Aisch, 1963-1969), dl. I, 3-16.

Hongaarse edelman aan het begin van de 20ste eeuw [grootvader van de auteur]
(foto, particuliere collectie)

Commandeurskruis van de Franz Joseph-Orden, gesticht in 1849 als 'Verdienstorden' (uit: M. Gritzner, *Handbuch der Ritter- und Verdienstorden*, Leipzig 1893)

fingen in de adel was in de Hongaarse helft van het rijk steeds minder dan dat in de Oostenrijkse. In Hongarije lagen die aantallen in 1867 tussen de 8 (in 1875) en 164 (in 1918). Mutatis mutandis gold dat ook voor de bevorderingen naar hogere rangen van baron en graaf. Daarbij moet het verschil in aanmerking genomen worden. In 1900 had de Oostenrijkse heft van de monarchie 26.150.708 en de Hongaarse 19.254.559 inwoners.

Een andere wijziging hield verband met het feit dat er in de laatste decennia van de negentiende eeuw geen werkelijke oorlogshandelingen plaatsvonden. Daar officieren derhalve niet aan veldtochten hadden deelgenomen, konden zij na dertig dienstjaren geen adeldom verwerven. Dit werd onjuist gevonden. Daarom werd het in 1896 officieren mogelijk gemaakt om zonder *Feindberührung*, maar dan wel pas na veertig dienstjaren, adeldom te verkrijgen.

Na de *Ausgleich* tussen het Oostenrijkse en het Hongaarse deel van de monarchie in 1867 ontstond er weer een aparte Hongaarse adel. Pas na die *Ausgleich* werd Franz Joseph tot koning van Hongarije gekroond. Tussen 1848 en 1867 verleende hij, althans aanvankelijk, geen adeldom in zijn hoedanigheid van koning van Hongarije. Zijn Hongaarse onderdanen kregen Oostenrijkse adel of titels. Szabolcs de Vajna noteert dat die onderdanen aanvankelijk overigens merendeels niet van etnisch Hongaarse herkomst waren. Dat volk was immers in opstand gekomen en had dus blijk gegeven allerm minst trouw aan de troon te zijn. De adelsverheffingen betroffen

meest lieden van Kroatische of van Duitse afkomst uit Transsylvanië. Verwonderlijk is dat niet, daar deze bevolkingsgroepen in overgrote meerderheid de Hongaarse opstand van 1848 tegen het Habsburgse regime niet hadden gesteund. Vaak betrof het militairen. Szabolcs de Vajna tekent aan dat er in die periode 162 Hongaarse onderdanen adeldom verwierven of een hogere adellijke titel kregen, onder wie 6 baronnen onder de militaire Maria Theresiaorde en 5 hoge ambtenaren onder de regels van de St.-Stephansorde. Onder die 162 vielen nog eens 44 baronnen buiten de ridderordes om en 3 Grieks-uniate bisschoppen. 10 werden er graaf, zonder dat er overigens nieuwe grafelijke namen bij kwamen: een jongere tak van de familie kreeg de graventitel als de oudere dreigde uit te sterven: 'une volonté de stabilisation à l'égard de familles restées fidèles au trône'.¹⁰

Onder de 162 telt Szabolcs de Vajna 52 beroepsofficieren, 6 kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en 22 hoge ambtenaren. De rest komt uit de vrije beroepen. Zo wordt in die tijd Franz Liszt, evenals 32 anderen, ridder. Er zijn ook 4 joden bij, van wie er 3 bankier waren.

Onder de druk van het verlies van Lombardije en gisting in de andere Italiaanse gebieden van de monarchie werd het, zo schrijft Szabolcs de Vajna, zaak om met de Hongaren tot een betere verstandhouding te komen.¹¹ In 1861 liet Franz Joseph de 'koninklijke boeken' openen. Dat waren in 1351 begonnen registers, sinds 1527 als continue serie bewaard, waarin de 'adelsdaden' der Hongaarse koningen werden opgetekend. Overigens niet elke 'adelsdaad', omdat de nieuwe edelman voor opname moest betalen. Ondanks het feit dat Franz Joseph niet was gekroond, werden tussen 1861 en 1867 52 nieuwe edelen ingeschreven. Daarmee behoorden zij tot de Hongaarse adel. In diezelfde periode werden nog 49 andere in Hongarije wonende onderdanen in de Oostenrijkse adel verheven. Ook werden in die tijd 9 veranderingen van adellijke achternamen ingeschreven. Het ging hier om 'magyarisering' van buitenlands klinkende achternamen. Zo werd Fischer veranderd in Halaszy (een vertaling) en Ullmann in Szitanyi.

Ik ben geen verschillen tegengekomen tussen de criteria voor adelsverheffing of -bevordering in het Oostenrijkse en het Hongaarse deel van het rijk. Aanvragen werden door verschillende instanties beoordeeld en dat leidde mogelijk tot een ander oordeel, maar dat gold voor alle delen van de dubbelmonarchie.

Het feit dat in de Hongaarse adel de ridderstand niet bestond, veroorzaakte verschil in rang tussen Hongaarse en Oostenrijkse onderdanen als zij de Maria Theresiaorde verwierven. Hongaren konden immers geen ridder worden. Derhalve werd de desbetreffende regel in 1895 gewijzigd. Alle onderdanen die deze orde kregen, werden voortaan slechts 'von' (in Oostenrijk) of 'nemes' (hetgeen edelman betekent, in Hongarije). In de praktijk maakte zulks overigens geen verschil met de daaraan voorafgaande situatie, omdat het behoren tot die orde het recht gaf de titel van Freiherr (in Oostenrijk) of baron (in Hongarije) aan te vragen

¹⁰ Szabolcs de Vajna, 'La politique d'annoblissement de François-Joseph : octrois et promotions en Hongrie, de l'absolutisme à l'ère libérale, 1848-1875', *Etudes danubiennes*, VII (1991) 14.

¹¹ Ibidem, 16.

Tijdens Franz Josephs regeringsperiode diende een aanvraag tot verheffing in de adel als volgt plaats te vinden: degene die voor verheffing in aanmerking meende te komen, stelde een petitie aan de koning op waarin hij zijn verdiensten beschreef en documentatie overlegde over zijn staatsburgerschap, loopbaan, activiteiten op het gebied van liefdadigheid en omvang van zijn vermogen.¹² Dat laatste was dus kennelijk van enig belang. In Hongarije ging deze petitie vanaf 1867 via de *Főispán* (het hoofd van het graafschap van zijn vestiging) naar de Hongaarse minister van Binnenlandse Zaken. Beide instanties pleegden grondig onderzoek naar het overlegde materiaal en, indien dat voldoende werd bevonden, legden zij hun oordeel neer in een begeleidende brief aan de Hongaarse premier. Deze legde de aanvraag aan de ministerraad voor. Indien deze zijn instemming gaf, werd de aanvraag met begeleidende stukken doorgezonden naar de Hongaarse minister aan het Hof ('am allerhöchsten Hoflager'), die de adelsbrief opstelde ter ondertekening door de koning. *Mutatis mutandis* was dat ook het systeem van de andere rijkshelft.

Een beleid dat door Maria Theresia voorzichtig was ingezet, kreeg onder Franz Joseph nieuw elan. Dat was verheffing in de adel op grond van persoonlijke verdienste, buiten de overheidsdienst, vooral op economisch gebied. Het was onderdeel van een streven naar vernieuwing van de elite, die multinationalaal moest zijn, de samenstelling van het rijk moest weerspiegelen en gebaseerd diende te zijn op prestatie en trouw aan de vorst. Verheffing in de adel was dus, met enkele uitzonderingen in bepaalde periodes, niet afhankelijk van nationaliteit of godsdienst. In Hongarije alleen al waren er in 1918 346 adellijke families van joodse afkomst.¹³ In toenemende mate werd ingezien dat de welvaart van het land afhing van handel en nijverheid. Personen die op die terreinen bijzondere prestaties leverden, werden met verheffing in de adel beloond – veel meer dan bijvoorbeeld intellectuelen of kunstenaars. Er ontstond een zogenaamde *Wirtschaftsadel*. Wandruszka en Urbanitsch wijzen hierbij op het belang van de Kroon om ondernemers 'an die bestehende Ordnung zu binden'.¹⁴

Er bestonden geen regels over de aard van de verdiensten die men in deze categorie moest kunnen aantonen om voor adeldom in aanmerking te komen.¹⁵ Een en ander stond ter beoordeling van de instanties die zich in hiërarchische volgorde met de behandeling van de aanvraag bezig hielden.

Franz Putz vermeldt in zijn dissertatie over de Oostenrijkse economische elite in de eerste helft van de negentiende eeuw dat reeds in de periode 1815-1859 99 personen wegens 'wirtschaftliche Verdiensten' in de adelstand verheven werden.¹⁶ Van hen werden 44 personen 'von', 28 ridder en 27 Freiherr. Het grootste aandeel daarin hadden groothandelaars en bankiers (64), daarnaast waren er 21 industriëlen en 11 ambtenaren ('Wirtschaftsbeamten'). Ten slotte waren 3 genobilateerden uit de landbouw afkomstig. De Freiherren kwamen voornamelijk uit de eerste groep, 2 hunner waren ambte-

¹² W.O. McCagg Jr., *Jewish nobles and geniuses in modern Hungary* (New York, 1986) 33.

¹³ McCagg, *Jewish nobles*, 38.

¹⁴ A. Wandruszka, P. Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918* (7 dln.; Wenen 1973-2000), dl. I, 265.

¹⁵ B. Waldstein-Wartenburg, 'Österreichisches Adelsrecht 1804-1918', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, XVII-XVIII (1964-1965) 129.

¹⁶ F. Putz, *Die österreichische Wirtschaftsaristokratie 1815-1859* (dissertatie Universität Wien, 1975) 49.

naar, geen enkele kwam uit de kring der industriëlen of agrariërs. Van de 99 waren er 48 rooms-katholiek, 34 joods, 9 protestants, 3 calvinistisch en 3 Grieks-orthodox. Van 2 was de godsdienst niet bekend.¹⁷ Opvallend is het grote aantal belijdende joden. Putz beschrijft dat deze *Wirtschaftsadel* vooral in twee periodes werd gecreëerd: in de jaren 1815-1819, direct na de napoleontische oorlogen, en in de jaren 1850-1859, toen de economie doelbewust werd bevorderd.¹⁸ Putz laat ook zien dat in de periode 1820-1848 slechts 20 personen (meest groothandelaren) vanwege economische prestaties werden geadeld, terwijl dat er in de jaren 1850-1859 27 waren.

Waldstein-Wartenberg heeft een opsomming gegeven van het totale aantal 'Standes-erhebungen' in de eerste vijftig jaar van Franz Josephs regering, dus van 1848 tot 1898, uitgesplitst naar beroepen en adellijke rangen.¹⁹ In totaal gaat het om 4471 verheffingen. De grootste groep daarvan wordt gevormd door officieren (namelijk 1774 verheffingen), vervolgens komen de ambtenaren (1455) en dan nog eens generaals en admiraals (380). Waldstein-Wartenberg kent geen categorie *Wirtschaftsadel*, maar advocaten en industriëlen samen komen daar het dichtst bij, dat zijn er 247. Een gering percentage dus.

Bij Jäger-Sunstenau kan men terecht voor de statistiek voor de periode 1899-1916.²⁰ Hij kent ietwat andere groepen: 'militairen' en 'Wirtschaft, Advocaten, Notare', maar de verhoudingen zijn te vergelijken. In die periode gaat het om 253 militairen en 345 personen uit de groep 'Wirtschaft, Advocaten, Notare'. De verhoudingen zijn daar derhalve omgekeerd. Pas in 1917 en 1918 worden, niet verwonderlijk, weer meer militairen in de adelstand verheven: 156 militairen en 52 personen uit de categorie 'Wirtschaft, Advocaten, Notare'. De jaren waarin de meeste vertegenwoordigers uit deze categorie werden geadeld, waren 1910, 1913 en 1914, toen respectievelijk 37, 35 en 29 nieuwe edelen werden gecreëerd.

Predicaat en 'Adeliges Ehrenzeichen'

Werd men in de adelstand verheven, dan kon men om een zogenaamd predicaat verzoeken dat aan de naam werd toegevoegd. Een uit Waidhofen afkomstige Müller kon bijvoorbeeld verzoeken zich Müller von Waidhofen te mogen noemen. Het predicaat hoefde geen plaatsnaam te zijn. Het kon ook naar een bepaalde activiteit of karaktertrek verwijzen: 'von Kriegstreu' of 'von Karlstreu' bijvoorbeeld als het een militair betrof, dan wel 'von Ehrenfeld'. In zijn aanvraag om verheffing in de adel mocht men een aantal alternatieve suggesties voor het predicaat doen, waaruit de *Hofkanzlei* een keuze kon maken. In principe werd een bepaald predicaat slechts aan één familie toegewezen, doch daar werd geleidelijk aan niet de hand aan gehouden. Het predicaat 'von Szeged' bijvoorbeeld is aan verscheidene families, onder wie de mijne, verleend. Ik weet van Tisza de Szeged en Lessner de Szeged, maar mogelijk zijn het er meer.

In het Oostenrijkse Staatarchief heb ik de aanvraag om adelsverheffing van een officier Bilek gezien, die wel een vijftal suggesties voor een predicaat deed, namelijk plaatsnamen in verschillende delen der monarchie. Vermoedelijk had hij daar gediend.

¹⁷ Ibidem, 195.

¹⁸ Ibidem, 58.

¹⁹ Waldstein-Wartenberg, 'Österreichisches Adelsrecht', 136.

²⁰ H. Jäger-Sunstenau, 'Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701-1918'.

Hij moest het echter doen met 'Bilek von Bielek', dat hij zelf niet had aangevraagd. Een edelman had recht op een wapen of 'adeliges Ehrenzeichen'. Daar mocht hij zelf een ontwerp voor indienen. Dat werd dan gekeurd en al dan niet veranderd door de *Hofkanzlei*. Geen twee wapens mochten hetzelfde zijn. Vaak kregen de kinderen van de nieuwe edelman een symbolische plaats in het wapen. Een klaverblad met vier en één met drie bladeren kon bijvoorbeeld naar vier zoons en drie dochters verwijzen. Zoons werden ook wel door sterren gesymboliseerd, dochters door lelies.

In 1752 waren bepaalde voorschriften voor wapens vastgelegd, doch volgens Waldstein-Wartenberg werd daar niet steeds de hand aan gehouden. Zo was voorgeschreven dat het wapen van een edelman van de onderste rang met een naar rechts gewende, gekroonde, open toernooihelm diende te zijn getooid. Ridders kregen twee naar elkaar toegewende toernooihelmen, enzovoorts.²¹

Als datum van verheffing gold de datum van het keizerlijk of koninklijk besluit. Maar wapen en predicaat mochten pas worden gevoerd nadat de adelsbrief was opgesteld. Daar kon enige tijd overheen gaan, daar pas na betaling van alle belastingen en cijzen aan het opstellen van de adelsbrief kon worden begonnen. Het betrof een in prachtig sierschrift geschreven document met een door een kunstenaar getekende wapentekening in kleur, ondertekend door de keizer of koning met het contraseign van de desbetreffende minister. Voor Hongaarse onderdanen was dat de Hongaarse minister bij het Hof, voor de Oostenrijkse de minister van Binnenlandse Zaken.

Conclusie

Het adelsbeleid van Franz Joseph was grotendeels een voortzetting van dat van zijn voorgangers. In wezen vond slechts een drietal aanpassingen plaats. Verlening van adel op grond van verkregen ridderordes werd goeddeels afgeschaft. Officiëren moesten langer dienen om de adelstand te verdienen, maar hoefden niet meer daadwerkelijk aan een veldslag te hebben deelgenomen. Ten slotte kwam er ook weer een eigen Hongaarse adel. Daarnaast was er een kwantitatief verschil: het aantal verheffingen in de adel was onder Franz Joseph aanzienlijk groter dan onder zijn voorgangers, met name voor personen die werkzaam waren in handel en industrie. De doelstellingen van het beleid waren in de kern tweërlei: het verjongen en vernieuwen van de aristocratische elite en, voor zover het de *Wirtschaftsadel* betrof, het stimuleren van baanbrekend werk op economisch gebied.

Wat het eerste doel betreft, rijst de vraag of iemand tot de elite kan behoren als hij door die elite niet wordt geaccepteerd. Het antwoord kan slechts ontkennend zijn. De *erste Gesellschaft* heeft de nieuwe adel niet als zijns gelijke erkend en bleef een besloten groep waar nieuwelingen slechts bij uitzondering in doordrongen – en dan minder op grond van hun nieuwe adel dan op grond van hun vermogen. Zoals Bled schrijft, bleven de oude en de recente adel gescheiden, 'tant par leur traditions que par leur mentalité, l'un fédéral et terrien, l'autre resté souvent proche de la bourgeoisie'.²²

²¹ Waldstein-Wartenberg, 'Österreichisches Adelsrecht', 136.

²² J.-P. Bled, 'La noblesse dans les pays habsbourgeois: profil et évolution (1815-1914)', *Etudes danubiennes*, VII (1991) 78.

Wel was het zo dat het vooruitzicht om adeldom te kunnen verwerven aantrekkingskracht uitoefende op degenen die zich de levensstijl van de *erste Gesellschaft* konden veroorloven. Dat werkte op velerlei gebied. Op het terrein van het onderwijs betekende het privéleraren voor de kinderen, gevolgd (voor de jongens) door onderwijs op elitescholen als het Theresianum of het Schottengymnasium in Wenen. Men poogde tot de sociale clubs van de elite door te dringen, men nam deel aan 'het seizoen' in Wenen en verwierf een landgoed waar men de zomer doorbracht. Bepaalde beroepsgroepen als de diplomatie, ambtenarij en de strijdkrachten bleven sociaal aantrekkelijk en werden bereikbaar voor de nieuwe groep edelen. Dat had op den duur een toenadering tot de aristocratische elite ten gevolge, maar het ging slechts heel geleidelijk.

De monarchie heeft niet lang genoeg bestaan om de *erste Gesellschaft* waarlijk te verjongen.

Het ontstaan van de 'Dubbelmonarchie' in 1867 bracht de Hongaarse adel terug, maar dat veranderde hoegenaamd niets aan het beleid. Wat de *Wirtschaftsadel* betreft, kan men spreken van vernieuwing, in elk geval in kwantitatief opzicht. Met name in de laatste decennia van Franz Josephs regering werd succesvolle economische activiteit met adeldom beloond, veel meer dan in voorgaande periodes. Het belangrijkste gevolg daarvan lijkt mij dat economische bedrijvigheid sociaal aantrekkelijker werd dan voorheen en daardoor mogelijk betere krachten aantrok. Daarvan kan een zeker positief effect op de natie als geheel zijn uitgegaan. Maar meetbaar is zulks niet en van doorslaggevend belang kan het moeilijk zijn geweest.